

Opponensi vélemény

Kalmár György: *A válság mozija: A 21. századi európai rendezői film* című akadémiai doktori értekezéséről

Kalmár György az angolszász kultúrakutatás módszertanának egyik kiemelkedő hazai képviselője, a Debreceni Egyetemen működő Társadalmi Nemek Tudományi Központ tagja, akinek eddigi munkája jelentősen hozzájárult mind a hazai férfiasságkutatáshoz, mind a magyar filmtudomány módszertanának megújításához és nemzetközi trendekhez közelítéséhez. Az értekezés már megjelent magyarul és kiváló kritikákat kapott. Az angol változat pedig jónevű kiadónál jelent meg szigorú szakmai bírálatok után.

Akadémiai doktori értekezése is az interdiszciplináris kultúrakutatás módszertanát követő munka, melyet meghatároz az „elméletileg tájékozott és társadalmilag elkötelezett interdiszciplinaritás” (18). Ez a módszertan a filmet a kultúra egyik alrendszerének tekinti, az egyik olyan médiumnak és társadalmi gyakorlatnak, ahol a kulturális jelentések létrehozása és a világ értelmezése történik. Az értekezés a kultúrakutatás empirizmussal szembeni szkepticizmusát alkalmazva abból az ismeretelméleti alapvetésből indul ki, miszerint a világ eseményeit mi emberek mindig kulturális narratívákon keresztül érzékeljük és értelmezzük, így a társadalomtörténeti és kultúrtörténeti változások tudományos megismerése elválaszthatatlan ezeknek a kulturális elbeszéléseknek, illetve az ezekben működő jelentésformáló eljárásoknak és sablonoknak a megismerésétől.

Az értekezés tehát – talán némileg csalóka címével ellentétben – nem filmtörténeti munka, vagy nem csupán az. A kiválasztott filmek elemzésén keresztül általánosabb kulturális trendek megértése a célja, ezért a filmeket szélesebb társadalmi-kulturális kontextusba állítja, elemzéseiben pedig a specifikusan filmes szempontok mellett szisztematikusan támaszkodik a

genderkutatás, a történetírás, a szociológia és a médiaelmélet egyes belátásaira is. *A válság mozija* tehát nem csupán egyes 21. századi filmek társadalomábrázolásáról vagy válságábrázolásáról szól, hanem a nagy kulturális narratívák kora 21. századi válságáról és átalakulásáról is. Szakmai szempontból ez éppannyi veszélyt rejtő vállalkozás, mint amennyire fontos és időszerű: ahogy a szerző is jelzi, a krízis ideje és tapasztalata azt is jelenti, hogy olyan események értelmezésére kényszerülünk, melyeknek még nem látjuk a kimenetelét, nincs velük kapcsolatban történelmi távlatunk, így könnyen juthatunk elfogult vagy hibás következtetésekre. Vélhetően nincs olyan olvasója az értekezésnek, aki a szöveg minden következtetésével egyetértene, különösen a filmek kontextusaként felvázolt nagy társadalmi és kulturális folyamatok esetében. Én sem értek feltétlenül egyet az egyes filmet olvasatával, de az elemzések a maguk logikáján belül következtetések és ami lényeges, jól olvashatóak és érthetőek. Beszédes, hogy a szerző néha maga is kérdésekként fogalmazza meg konklúzióit, ezzel is azt sugallva, hogy munkájának célja nem annyira végérvényes válaszok megfogalmazása, mint inkább egyes elavult elképzelésekre való rákérdezés, a vitaindítás, és új kérdésirányok kijelölése. Ez a magyar tudományosságban üdítően ható reflexió feltétlenül dicsérendő.

Az értekezés – ahogy már jeleztem, és ahogy az eredeti angol nyelvű monográfiaként való megjelenése is jelzi – az angolszász tudományosságban gyakorolt kritikai kultúra-kutatás gyakorlatát követi. Mint minden tudományos gyakorlatnak, ennek is megvannak az erősségei és a lehetséges hátulütői (ezekre később még kitérek), ugyanakkor már itt, bírálatom elején szeretném ismét hangsúlyozni, hogy mennyire fontosnak tartom, hogy Kalmár György olyan értekezést nyújtott be a Magyar Tudományos Akadémiához, mely a nemzetközi tudomány módszerei és mércéi szerint született, olyan értekezést, amely már átment egy nagy nemzetközi kiadó minőségellenőrzési rendszerén. Véleményem szerint abban a történelmi jelenben, melynek az elemzésére áttételesen az értekezés is vállalkozik, ez a fajta szakmai attitűd alapvető fontosságú a hazai tudományos élet színvonalának az emeléséhez: ehhez éppúgy hozzátartozik a kártékony politikai folyamatokkal szembeni gyáva hallgatás és a szellemi bezárkózás elutasítása és a, mint a nemzetközi trendekkel való kritikus számvetés, vagy a nemzetközi szakmai mércék elfogadása.

Az értekezés tehát sokkal szélesebb fókuszú, és sokkal ambiciózusabb célokat tűz ki maga elé, mint a címe sugallja. Ez az angolszász szakirodalomban nemcsak megszokott, de el is várt széles fókusz és az interdiszciplináris módszertan ugyanakkor meghatározza az értekezés lehetséges eredményeit és gyengéit is. A módszertan pozitív hozadékának tartom, hogy a filmek elemzésén keresztül az olvasó kap egy különleges szempontrendszert a kora 21. század

meghatározó kulturális átrendeződéseiről, illetve arról, ahogy ezeket a társadalmi és kulturális változásokat a filmek reflektálják. Az értekezés legszínvonalasabb részeinek azokat tartom, ahol a szerző sikeresen hozza összefüggésbe a nagy társadalmi, politikai, ideológiai trendeket a filmek egyes konkrét reprezentációs eljárásaival. Ezeken a pontokon nem csak a filmek története vagy a szereplők által megfogalmazott nézetek lépnek párbeszédre a 21. század meghatározó társadalmi jelenségeivel, hanem felismerhetjük a film megformáltságának jelentésformáló szempontjait is. Így felfedezhetjük azokat a módokat, ahogy a nagy történelmi jelenségek jelentése a kulturális reprezentációkban megformálódik, átalakul, új értelmezést nyer. Az értekezés társadalmilag elkötelezett olvasói azt is értékelhetik, hogy az filmek elemzése gyakran nagyon hasonló ábrázolásetikai kérdésekre hívják fel a figyelmet, mint amilyenekkel korunk egyéb művészei és értelmiségije is szembesülnek, így a filmek társadalomtörténeti kontextusba helyezett elemzése egyben az önreflexió eszközeként is működik.

A szerzőnek valószínűleg igaza van abban, hogy csupán ilyen széles perspektívában, több diszciplináris szempontot egymás mellett működtetve válnak beláthatóvá egy-egy történeti periódus meghatározó kulturális mintázatai és változásai. Ennek a módszertannak ugyanakkor ára is van: miközben a különböző diszciplináris szempontok egymás mellé helyezése segíthet egy nagyobb kép megrajzolásában, ugyanakkor hátráltatja is az egyes szaktudományos szempontok alaposabb kibontását. Más szóval úgy vélem, hogy míg az értekezés jól teljesít egy korszak nagy kulturális változásainak a többdimenziós feltérképezésében, a különböző filmes, társadalompolitikai, gazdasági, genderpolitikai, ideológiai stb. szempontok kölcsönhatásának elemzésében, eredményei sokkal szerényebbek, ha az egyes szaktudományokban felmutatott új eredményeket tekintjük. Úgy vélem, a dolgozat sikeresebb az egyes tudományos diszciplínák által már létrehozott tudás kontextusba helyezésében és az új kontextus általi összetettebb megértésében, mint az egyes szakterületek eredményeinek gyarapításában. Ez alól talán csak a filmes szempont jelent kivételt: bár jómagam nem vagyok filmkutató, egyértelműnek tűnik számomra, hogy az értekező magas színvonalon elemzi és értelmezi a kiválasztott alkotásokat, így az egyes filmek elemzése kifejezetten informatív és produktív. Az Európa különböző régióiból származó filmek pedig jól példázzák a lehetséges megközelítésmódok, reprezentációs stratégiák és helyi hagyományok sokféleségét.

Míg a tudományos vizsgálódás fókuszja igen tág, a vizsgált korszak annál pontosabban lehatárolt. Az értekezés célja kifejezetten a 21. század első évtizedeit meghatározó válságjelenségek filmes reprezentációinak a szisztematikus feltérképezése. Az értekezés egyik

Zygmunt Bauman nyomán tett alapvetése szerint ugyanis a 21. század elejének válságjelenségei (melynek szimbolikus kezdőpontját Kalmár a 2001 szeptember 11-i terrortámadásokban jelöli ki) kultúrtörténeti korszakhatárnak tekinthetők, hiszen véget vetettek a történelem végéről szóló nagy elbeszélésnek, és válságba sodortak számos meghatározó kulturális narratívát. Kalmár György szerint a változó idők megértése új szakmai megközelítéseket, fogalmi és elméleti kereteket kíván (9), így a szöveg egyik nem titkolt – bár talán túlságosan is ambiciózus – célja az, hogy a filmek elemzésén keresztül megvizsgálja, mely reprezentációs eljárások, elbeszélői sablonok, karaktertípusok, konfliktus-megoldások vagy épp absztrakt fogalmak kerültek válságba és diszkreditálódnak, bizonyultak elavultnak az újabb történelmi tapasztalatok fényében. Az értekezésben végig megfigyelhető egyfajta elégedetlenség azokkal a huszadik századból örökölt fogalmi keretekkel, és azzal a kulturális és politikai elittel, amelyek nem jelezték időben a 21. században felszínre törő, a liberális demokráciákat alapjaiban megrengető válságjelenségeket. Bár a szerző frusztrációját bizonyára sokan osztjuk, és az új fogalmi keretek kidolgozására tett kísérletet is időszerű és legitim vállalkozásnak tartom, véleményem szerint a kulturális elit felelősségét illetően a szerző kritikája túlságosan általános és így vitatható is. Bár az európai és amerikai politikai elit szinte minden fontos szereplője valóban kibékült (vagy inkább megalkudott) a neoliberális modellel, a baloldali társadalomkutatók, társadalomfilozófusok és politológusok folyamatosan hangoztatták a modellel járó problémákat és veszélyeket.

Az értekezés által tételezett szimbolikus korszakhatárok érvényességével kapcsolatban is vannak fenntartásaim. Mi történészek a végtelenségig tudnánk vitatkozni Fukuyama híres-hírhedt víziójának érvényességén, hihetőségén, vagy épp 9/11 (vagy épp a 2008-as gazdasági válság, a Brexit vagy Trump elnökké választása) trendfordító mivoltán, melyek az értekezés vissza-visszatérő motívumai. Mindemellett azonban el kell ismerni, hogy az értekezés egy nagy ívű, nagy meggyőző erővel bíró történetet mesél el az elmúlt évtizedek felkavaró és zavarba ejtő eseményeiről, meggyőzően érvel a válság tapasztalatának társadalom- és kultúraformáló szerepe mellett, és sikeresen vázol fel egy olyan kulturális válságnarratívát, melyben az egyes társadalmi és kulturális események válságok sorozatára adott válaszokként értelmezhetőek. A liberális demokráciák válságát, a jobboldali populizmus és radikalizmus megerősödését, a jóléti állam visszaszorulását, vagy az európai kék galléros munkások hányattatásait a neoliberális kapitalizmus korában valóban sok európai éli meg krízisként, és el kell ismerni, hogy az értekezés is produktívan hasznosítja a válság bevezetőben felvázolt nagy elbeszélését a filmek értelmezésében. Ugyanakkor némi történeti kitekintés, vagy az értekezés nagy elbeszélésének szélesebb kontextusba helyezését hasznosnak tartottam volna, még ha ez az értekezés

alapkoncepciójának részleges relativizálásával is jár. A hidegháború vége és 2001 szeptember 11 közötti időszak ugyanis talán csak a felszínen volt olyan békés és utópikus, mint az értekezés Fukuyama nyomán állítja, és az is kérdéses, hogy ez a relatív válságmentesség elég hosszú volt-e ahhoz, hogy olyan paradigmát hozzon létre, amivel a későbbi korszak kríziseit érdemes összehasonlítani. Gyanítom azt is, hogy a történelem során élt emberi generációk többsége megélt komoly válsághelyzeteket, és identitásukat vagy az életükről mesélt történeteket rendszerint a megélt válságok köré szőtték. Más szóval a válság koránt sem annyira egy kivételes korszak jellemzője, mint ahogy az értekezés sugallja.

Az értekezésnek van egy a társadalmi nemek kutatásával kapcsolatos szempontja is. A válság tapasztalatát megmutató 21. századi európai művészfilmekben belül kifejezetten a fehér férfi főszereplőkről szóló filmekre koncentrálok. Az értekezés ilyen szempontból a hazai társadalmi nemek kutatásán belül mindenképpen hiánypótlónak nevezhető. Kalmár György szerint azonban nem csupán alulkutatottsága miatt fontos a fehér maszkulinitással foglalkozni. Érvelése szerint a 21. század európai társadalmában egyre kevésbé működik jelöletlen, magától értetődő, láthatatlan normaként, így kutatása új relevanciával bír. A szöveg bevezetőjében továbbá amellet érvel, hogy a neoliberais kapitalizmus működése a kékgalléros munka kiszervezése folytán különösen érzékenyen érintette a diploma nélküli fehér férfiakat, és komoly státuszvesztést eredményezett Európa és az Egyesült Államok munkásosztályában és középosztályában egyaránt (30). Ez a „morális pánik” vezetett az illiberális fordulathoz, a tömeges elégedetlen szavazók illiberális ajánlat felé fordulásához, melynek egyik következménye éppen a társadalmi nemek tudományának diabolizálása. Érvelése szerint a neoliberais kapitalizmusban a kizsákmányolás logikája némileg más, mint a kapitalizmus korábbi formáiban, aminek a negatív hatásai a kétezres évekre utolérték a korábban védettebb, privilegizáltabb társadalmi csoportokat is. A szerző szerint ezeknek a társadalmi csoportoknak a problémáira csak későn lett figyelmes a politikai és kutatói elit, csupán amikor olyan történelmi helyzetekben adtak le protest-szavazatot, mint a Brexit-szavazás, vagy épp a 2016-os amerikai elnökválasztás. Az értekezés egyik célja ezért ennek a tudásbeli deficitnek az orvosolása, annak elemzése, hogy az európai művészfilmek hogyan mutatják be ezeket a lecsúszó, gyakran antiszociális, romboló és önromboló viselkedést mutató fehér férfiakat. A szövegben olvasható értelmezések – ahogy az elemzett filmek is – tudatosan távol tartják magukat mind a fehér férfiak kollektív hibáztatásától, mind egyszerű áldozatként való bemutatásától. Az értekezés így, a társadalomtól elidegenedett fehér férfiokról szóló filmek elemzésén keresztül egy alulkutatott vagy legalábbis későn észlelt, számos problémával küzdő társadalmi csoport megértésére tett kísérletnek is tekinthető. A szerző szerint mindennek

komoly tétje van, hiszen e férfiak történeteinek megértésén keresztül közelebb juthatunk olyan mindenkire veszélyes társadalmi jelenségek megértéséhez és kezeléséhez is, mint például a jobboldali radikalizmus megerősödése, vagy épp a droghasználat és egyéb addiktív viselkedésformák és a nők elleni erőszak.

Az elemzésekben észlelhető az a törekvés, hogy távolságot tartson a fehér férfiokról szóló meghatározó huszadik századi diskurzusoktól, különös tekintettel az erősen átpolitizált megközelítésmódokra, illetve, hogy egyik politikai szekértábor mesternarratíváit se fogadja el automatikusan és kritikátlanul. Ez az egyensúlyozó attitűd, a késő huszadik századi megértési sablonok és fogalmak kritikus és elfogulatlan vizsgálata véleményem szerint hol jobban sikerül, hol kevésbé. Az elemzett filmeket társadalmi kontextusba helyező részek olvasásakor a társadalmi nemek kutatói gyakran érezhetik úgy, hogy bizonyos szempontok, fontos statisztikák és tendenciák kimaradtak a bemutatásból. Ez különösen fájó, hiszen MTA doktori címet benyújtott dolgozatról van szó. A neoliberális kapitalizmus káros társadalmi hatásainak leírása pontos és fontos része az értekezésnek, ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy ezek a folyamatok semmivel nem érintették kevésbé súlyosan a nőket vagy épp a különböző etnikai kisebbségek tagjait, sőt. Világos, hogy az értekezés explicit célja a társadalom egyes kirekesztett, kiszolgáltatott, elidegenedett tagjai történeteinek a bemutatása, az előítéletmentes, etikus reprezentáció. Mégis kérdéses számomra, hogy ezekben a kortárs politikai, ideológiai és hatalmi játszmákban oly fontos szerepet játszó kérdésekben mennyire lehet eljutni egy filmben bemutatott társadalmi probléma elfogulatlan, konszenzuális értelmezéséhez.

Összességében Kalmár György akadémiai doktori értekezését ambiciózus, kiterjedt nemzetközi és magyar szakirodalmi apparátust mozgató, releváns kortárs társadalmi és kulturális kérdéseket boncolgató, számos eredeti meglátást megfogalmazó, hiánypótló munkának tartom. Erénye, hogy egységes tudományos kutatásként megtervezett, jól strukturált, munka, mely a kortárs nemzetközi szakmában elfogadott trendeket és módszereket alkalmazza, valamint kritikusan hivatkozza a nemzetközi szakirodalmat. Az egyes fejezetekben megjelenő témák kétségkívül relevánsak, a kiválasztott filmek pedig ügyesen mutatják be a lehetséges megközelítésmódok sokaságát és az elképzelések vitáját. Bár ambiciózus céljait nem tudja minden területen megvalósítani, és számos diagnózisával és következtetésével vitatkozhatunk, az értekezést a hazai kultúrakutatás és genderkutatás fontos munkájának tartom.

Javaslom a nyilvános vitára bocsátását és az akadémiai doktori cím odaítélését.

Prof. Dr. habil. Peto Andrea D.Sc. Dr.h.c.
Department of Gender Studies, CEU Béc
2024. szept. 20.